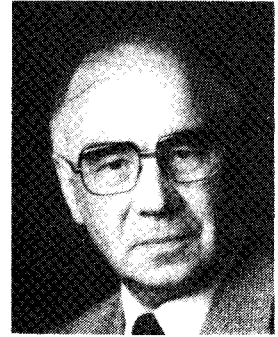

Prof. dr. D.F. Scheltens

Taak van de kerken inzake mensenrechten

Het huldigen van de seculariteit van de idee der mensenrechten betekent niet dat de standpunten van de gelovige wereld moeten worden prijsgegeven. Het betekent wel dat mensenrechten moeten worden bepleit met argumenten waarvoor elk redelijk denkend mens in principe ontvankelijk is.

Om zich een juiste opvatting te vormen over de taak van de kerken inzake mensenrechten, moet er met de aard van de idee der mensenrechten rekening worden gehouden. Doen we dat niet, dan stellen we ons bloot aan het gevaar door onze ijver aan de goede zaak die we willen dienen meer nadeel dan voordeel toe te brengen. Het is daarom van wezenlijk belang ons terdege rekenschap te geven van de seculariteit die de idee der mensenrechten uiteraard kenmerkt.

Seculariteit der mensenrechten

De idee der mensenrechten heeft te maken met de grondslag en de doelgerichtheid van het recht en de politiek. Globaal gezien, kan worden gesteld dat de mensheid zich altijd in een mindere of meerdere mate van een ethische finaliteit van het recht en de politiek bewust is geweest. Het meest tirannieke systeem trachtte zich nog te legitimeren door zich voor te stellen als een realisatie van de rechtvaardigheid.

Heel vaak ook werd het recht vanuit religieuze gronden beoordeeld. Dit was en is het geval in alle theocratische regimes. Het was ook, in zekere mate althans, het geval in die confessionele staatsvormen, waarin de aanhangers van een bepaalde confessie officieel werden bevoorrecht, terwijl de anderen werden achtergesteld, verdrukt of vervolgd. Iedereen weet tot welke wantoestanden zulke opvattingen hebben geleid. Het was om dergelijke situaties te vermijden dat ook geleerden zoals bijvoorbeeld de vrome Hugo de Groot voor religieuze tolerantie op basis van de neutraliteit van de staat op godsdienstig gebied hebben gepleit. De ethische beginselen waarop een rechtsorde diende te worden gebaseerd, moesten dan ook van elke religieuze overtuiging losgemaakt worden.¹

Dezelfde secularisatietendens heeft zich in de verdere loop van de geschiedenis sterk doorgezet. Ze was ook de noodzakelijke voorwaarde om over gods-

Prof. dr. D.F. Scheltens (1919) is hoogleraar wijsgerige en theologische antropologie en wijsbegeerte van het recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

1. De vrijheid van godsdienst was een van de eerste officieel erkende mensenrechten. Ze werd al vernoemd voor de term 'mensenrechten' werd gebruikt. De geest van de *open society* die daardoor ontstaat blijft een van de voornaamste kenmerken van de daadwerkelijke realisatie van de mensenrechten.

dienstvrijheid te kunnen spreken, een vrijheid die al vanaf de eerste verklaringen der mensenrechten uitdrukkelijk werd verkondigd. Diezelfde secularisatie en godsdienstvrijheid ligt trouwens bevat in de idee zelf der mensenrechten. Die idee wordt immers daardoor gekenmerkt, dat enkel het mens-zijn als zodanig, datgene namelijk wat alle mensen met elkaar delen, kan en moet gelden als de basis van het recht, zodanig dat elke rechtsorde erop gericht moet zijn het mens-zijn van alle mensen – in hun individuele zelfstandigheid én hun onderlinge solidariteit – maximaal te bevorderen.

Wie de idee der mensenrechten wil aanvaarden, moet uiteraard elke particuliere sfeer verlaten. De eerbiediging van het mens-zijn als zodanig duldt geen enkele beperking of uitsluiting. Wat op basis van het mens-zijn geldt, geldt ook voor alle mensen, zonder enige discriminatie van ras, godsdienst, sekse enzovoort. Het kan uiteraard door geen enkele particuliere levensvisie of godsdienst worden bepaald.

De idee der mensenrechten vraagt dat alle relaties tussen individuen en volkeren vanuit het standpunt van het universele mens-zijn worden beoordeeld en daarmee worden verzoend. Waar er tussen kapitalistische landen en ontwikkelingslanden conflicten ontstaan, zal de oplossing niet kunnen worden gezocht in typisch kapitalistische rechtsopvattingen, noch in een visie eigen aan ontwikkelingslanden. Ze zal vanuit een standpunt dat boven de respectieve standpunten uitstijgt moeten worden benaderd. Waar Europa met andere continenten problemen heeft, zullen noch de Europese mentaliteit, noch die van het andere continent eenzijdig de doorslag kunnen geven. Waar christenen met moslims problemen krijgen, kan de oplossing noch in de Bijbel, noch in de Koran worden gezocht, maar wel in overwegingen die in principe kunnen worden aanvaard door elke mens en die dus voor het forum van de menselijke rede als zo-

danig beargumenteerbaar zijn.

Uit wat voorafgaat moge blijken dat de idee der mensenrechten inhoudelijk niet vanuit een confessionele visie – vanuit het christendom als zodanig, de islam als zodanig, het atheïsme als zodanig enzovoort – kan worden bepaald. Grondslag kan enkel zijn wat aan alle mensen gemeenschappelijk is en de normen die op grond daarvan vóór het forum van de menselijke rede als zodanig kunnen worden bepleit. De idee der mensenrechten is in die zin seculier en niet christelijk, boeddhistisch of islamitisch en geen enkele van deze godsdienstige richtingen kan of mag de idee der mensenrechten met haar typisch eigen inhoud proberen te vullen.

De taak van de kerken

Wie zich van de seculariteit der mensenrechten goed doordrongen heeft, zou tot de conclusie kunnen komen dat tussen de inzet voor de mensenrechten en de opdracht van de kerken geen enkele relatie meer kan bestaan. Die conclusie zou echter zeer noodlottig en verkeerd zijn. Wanneer de kerken als zodanig dan ook geen eigen inbreng hebben inzake de inhoudelijke bepaling der mensenrechten, als ze dan ook nooit vanuit hun typisch eigen confessioneel standpunt argumenten kunnen hanteren die voor niet-christenen waardeloos zijn, dan betekent dit helemaal niet dat kerken zich afzijdig mogen opstellen tegenover de taak die in de idee der mensenrechten besloten ligt. Elke godsdienstige mens is veeleer door zijn geloof in God gehouden zich met alle mogelijke kracht voor de realisatie der mensenrechten in te zetten. Wie het 'Onze Vader' bidt, plaatst zich toch vanaf de twee eerste woorden in de gemeenschap met alle mensen en erkent daardoor de universele broederschap. Wie niet zou trachten diezelfde woorden waar te maken in het concrete leven, ook in de maatschappelijke, politieke, nationale en internationale verhoudingen maakt zijn geloof niet waar in het concrete leven, beperkt het tot de

loutere innerlijke gezindheid die met zichzelf in tegenspraak moet komen. Een gelovige is dus aan zijn geloof zelf verplicht buiten zijn eigen geloofssfeer te treden om het standpunt van de universele erkenning van alle mensen en van de volledige religieuze vrijheid te kunnen innemen. Heeft de kerk dan ook geen eigen inhoudelijke bijdrage ter zake van de mensenrechten, dan kan ze toch niet anders dan de gedachte van de universele solidariteit stimuleren en wel uit naam van het geloof in God. Zouden we ons God trouwens niet het beste kunnen 'voorstellen' als de universele band die alle mensen van overal en altijd met elkaar verbindt.² Er is echter nog veel meer. Kerken leven vanuit een lange religieuze traditie waarin belangrijke menselijke waarden werden en worden beklemtoond. In de Westerse wereld is het zonder meer duidelijk dat ten aanzien van heel wat belangrijke problemen zich een tegenstelling aftekent tussen de confessionele en de niet-confessionele wereld. De seculariteit van de mensenrechten huldigen betekent niet dat in al deze conflicten de standpunten van de gelovige wereld moeten worden prijsgegeven. Het betekent alleen dat die standpunten moeten worden bepleit met argumenten waarvoor elk redelijk denkend mens in principe ontvankelijk is.³

We kunnen nog een stap verder gaan. Wie de seculariteit van de mensenrechten verdedigt, moet het standpunt aanvaarden dat Hugo de Groot (met heel veel anderen) verdedigde: 'Zelfs als we aanvaarden dat God niet zou bestaan, dan zou de natuurwet haar geldigheid nog behouden'. Immers wie de idee der mensenrechten verdedigt, huldigt de stelling dat de rechtsnormen die daarin besloten liggen door een reflectie op het mens-zijn kunnen worden gekend en niet uit het geloof in God kunnen of hoeven te worden gededuceerd. De normen die het mens-zijn als zodanig stelt kunnen niet uit het geloof in (of de kennis van) God worden afgeleid. Deze stelling wordt nagenoeg

door alle grote filosofen verdedigd, van Plato tot en met Hegel, hoezeer ze ook vele gelovigen tegen de haren in strijkt. Er is echter een tweede stelling die evenzeer door nagenoeg alle grote filosofen uit het verleden wordt verdedigd (van Plato tot en met Hegel en ook nog een aantal hedendaagse filosofen) en in deze stelling wordt beweerd dat ethische normen ondenkbaar zijn buiten het geloof in God om.

Locke, Rousseau en Hegel vonden het atheïsme sociaal onaanvaardbaar.

Volgens deze opvatting zou ook de idee der mensenrechten een geloof in God impliceren.⁴ Die implicatie kan terecht worden verdedigd. Het kan zelfs worden betoogd dat onze huidige seculiere rechtscultuur in de lucht hangt en geen wortels heeft, zolang ze die implicatie niet erkent. Dat was trouwens de reden waarom ook denkers als Locke, Rousseau en Hegel het atheïsme sociaal onaanvaardbaar achtten. Wij hebben intussen echter geleerd dat een maatschappelijke en mondi-

2. De christelijke traditie heeft altijd de spanning gekend tussen de transcendentie en de immanentie van God. Een eenzijdige beklemtoning van de transcendentie is weliswaar niet makkelijk te ontwijken, maar sluit niettemin het gevaar in te komen tot karikaturale voorstellingen.

3. Te gemakkelijk wordt door sommige gelovigen gedacht dat over levensbeschouwelijke vraagstukken (abortus, euthanasie, vrede en rechtvaardigheid, integriteit van de 'schepping') enkel vanuit de Bijbel of het geloof in God kan worden gesproken.

4. Hier wordt dus een overgang gemaakt vanuit het gebied van de ethiek naar de sfeer van het religieuze en deze overgang is niet zozeer een overgang naar 'iets anders' dan wel een dieper doordringen in hetzelfde.

ale eensgezindheid niets anders dan een seculiere basis nodig heeft en dat het mogelijk is op basis van de erkenning van de mensenrechten samen te leven in een pluralistische en tolerante gemeenschap. Daarom kan ook van ongelovigen niet worden geëist, dat ze de bovenvermelde implicatie zouden erkennen. We kunnen en moeten een pragmatisch standpunt innemen dat erin bestaat ons enkel te beroepen op de normen die door een reflectie op het mens-zijn worden ontdekt, terwijl we de vraag naar de diepere wortels van die normen overlaten aan de discussie in de wereld der filosofen en theologen en aan de hele maatschappij.⁵ De staat als staat en de rechtsorde als zodanig houden zich wat levensbeschouwelijke problemen aangaat op de vlakte. Ze houden aan de burgers geen geloof of levenshouding voor tenzij men de normen besloten in de idee der mensenrechten zelf als zodanig zou beschouwen. Helmut Schmidt drukte dit eens goed uit toen hij er in de Bundestag van beschuldigd werd aan het Duitse volk geen levensmotieven te bieden. Hij zei: 'De regering is er niet om levensmotieven aan te bieden, maar om de toestand te handhaven waarin de discussie over de verschillende levensvisies vrijelijk kan verlopen.'⁶ De seculiere houding vanwege staat en recht is dus geen gesloten seculariteit. Deze zou de bevestiging insluiten dat er achter de idee der mensenrechten niets te zoeken valt. Er bestaat echter ook een open seculariteit. Deze alleen kan de ware levensbeschouwelijke neutraliteit worden genoemd. De staat bemoeit zich niet met de vraag naar de achterliggende grondslagen van de mensenrechten. Hij vertrouwt die problemen toe aan de burgers die hun verantwoording ter zake onmogelijk kunnen ontwijken. Die vragen die aan de burgers zijn toevertrouwd strekken zich uit tot aan de laatste fundamenteën. Ze betreffen ook het geloof in God. Immers ook het geloof in God mag geen aanleiding worden tot onverdraagzaamheid tegenover diegenen die dat ge-

loof niet delen. Zulk een onverdraagzaamheid zou zelfs met het geloof in God niet te verenigen zijn.

Praktische consequenties

Wanneer de seculariteit der mensenrechten wordt hooggehouden en ook de onverdraagzaamheid ten opzichte van de ongelovige wereld wordt veroordeeld, dan is daarmee toch geen negatief oordeel over elke denkbare bemoeienis van de kerken inzake mensenrechten uitgesproken. Om dit punt te verduidelijken is het noodzakelijk op het gebied van de mensenrechten enige onderscheiding aan te brengen. Op dat gebied moeten we vooreerst wijzen op de meest fundamentele alles-bepalende maar tegelijk ook de meest abstracte kern van de idee der mensenrechten: de erkenning van elk mens-in-gemeenschap-met-anderen (uiteindelijk alle anderen) als grondslag van elke rechtsorde. Wat beslissend is voor een rechtsorde is niet de gemeenschap (de staat, het volk, de economie) zonder rekening te houden met de individuele

5. Het belang van deze problemen wordt hiermee niet onderschat. Er wordt enkel beweerde dat een eensgezindheid op dit terrein niet wordt vereist opdat de verschillende groepen in de maatschappij zouden kunnen samenleven en samenwerken inzake mensenrechten. Misschien kan het volgende iets verduidelijken. Beaufort, Nederlands afgevaardigde bij de voorbereidende besprekingen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens wilde een amendement indienen om aan de woorden uit de preambule *'inherent dignity'* toe te voegen: *'based on man's divine origin and immortal destiny'*. Van een Franse collega kreeg hij als antwoord: '... dat het beter is geen overeenstemming te veronderstellen over de vraag naar de oorsprong van de mens en elke controverse op dat gebied te vermijden. De commissie (de commissie die de tekst van de VN-verklaring besprak) moet het haar wezenlijke taak zien eensgezindheid te bereiken over de principes en deze in praktijk te brengen. Die gedragslijn kan worden gevolgd door gelovigen en ongelovigen. De bekende katholieke filosoof Jacques Maritain, heeft naar aanleiding van dit probleem verklaard dat de naties moeten trachten een akkoord te bereiken over een verklaring van de mensenrechten en dat het nutteloos is te streven naar eensgezindheid over de oorsprong van die rechten'.
6. Om iets te verduidelijken van heel de problematiek die daarin verscholen zit, kan ik verwijzen naar een artikel dat in dit tijdschrift is verschenen: mrr. L. B. M. Wüst, 'Mediabeleid en de waarde van de intermenselijke communicatie', *Christen Democratische Verkenningen* 2/88. 74-89.

mensen; het is echter ook niet de asociale vrijheid van de individuen. Het uiteindelijke subject en norm van het recht is het individu-in-gemeenschap. De zelfstandigheid van elke mens en zijn solidaire verbondenheid met zijn medemensen zijn de twee polen die de idee der mensenrechten bepalen. Deze gedachte is zo wezenlijk dat ze niet ter discussie kan worden gesteld zonder de idee der mensenrechten zelf in de kern en in haar geheel aan te tasten en zonder de humane finaliteit en de ethische oriëntatie van het wereldgebeuren te betwisten. Het moet voor de kerken gelden als een categorische imperatief zich voor die idee in te zetten. Het geloof zelf – zoals reeds gezegd – spoort ertoe aan het universele standpunt van de hele mensheid in te nemen.

Uit dit meest fundamentele en meest abstracte beginsel volgen een aantal concrete toepassingen die zo wezenlijk zijn dat ze door geen enkel redelijk mens kunnen worden betwist. De idee der mensenrechten vraagt bijvoorbeeld dat elke maatschappelijke, nationale of mondiale orde of instelling tegenover elk individu of elk volk in principe moet kunnen worden verantwoord. Het zal echter duidelijk zijn, dat een maatschappelijke of mondiale situatie waarin een deel van de bevolking of de wereld door een ander deel zonder meer wordt geknecht, verdrukt, geëxploiteerd met de idee der mensenrechten in flagrante tegenspraak is. Waar zulke situaties ontegenzeggelijk aanwijsbaar zijn, hoeft de kerk niet bevreesd te zijn, heeft ze ook de plicht al haar gezag in de weegschaal te werpen om dergelijke situaties aan te klagen. Het is onverdedigbaar dat een economische wereldorde die op exploitatie berust zonder meer in stand wordt gehouden. De kerken hebben de taak op die immorele situaties te wijzen en op te roepen om daarin verandering te brengen.

Zeker mogen de kerken ook niet onverschillig en achteloos voorbijgaan aan de dramatische wereldproblemen van onze tijd. Het is dan ook een verheugend feit

dat zovele kerken zich actief inzetten voor de integriteit van de Schepping en de vrede en de rechtvaardigheid in de wereld. Zeer terecht willen ze hun gelovigen en de hele bevolking sensibiliseren voor de dreigende gevaren en oproepen tot de vereiste offerbereidheid om de wereld voor het ergste te behoeden. De kerken zouden een karikatuur maken van zichzelf en de God die zij verkondigen, indien ze de aandacht gericht zouden houden op een 'andere wereld' terwijl de wereld onder de voeten der mensen vergaat. De kerken zullen tegenover hun gelovigen een beroep doen op hun religieuze levensvisie als motivatie voor hun inzet. Maar ook dan, zal geen enkel redelijk mens hen ervan kunnen beschuldigen hun eigen levensvisie aan anderen op te dringen.

Het is hier niet mijn bedoeling – en het zou ook onmogelijk zijn – alle probleemgebieden aan te wijzen waarop de kerken hun zorgende aandacht mogen, kunnen en moeten richten. Mijn bedoeling is eerder de terreinen waarop de kerk als kerk zich kan en moet uitspreken op een principiële-abstracte manier af te bakenen. Deze afbakening kan in de volgende beginselen worden vastgelegd:

- a De kerken moeten zich met alle kracht inzetten voor de mensenrechten naar hun algemene inhoud beschouwd. De idee der mensenrechten is immers de onbetwistbare grondslag van vrede en rechtvaardigheid en het is een elementaire en permanente plicht van de kerken zich daarvoor vanuit hun geloof te engageren. Dit engagement heeft niet alleen betrekking op eventuele noodsituaties. Het betreft veeleer de blijvende en effectieve mentaliteit van alle gelovigen om de eenheid en de onderlinge erkenning van alle volkeren en individuen als het binnenwereldse doel van heel de geschiedenis te erkennen.
- b De kerken moeten zich ook uitspreken ten overstaan van eisen die uit de idee

der mensenrechten resulteren en die voor geen redelijke discussie vatbaar zijn. Zo zouden kerken hun afkeuring moeten uitspreken over evident onrechtvaardige toestanden, bijvoorbeeld wanneer in een land enorme luxe en rijkdom bestaan naast honger en ellende.

- c) Deze beginselen zijn echter geen legitimatie voor een voortdurende inmeniging van de kerken, om met eigen kerkelijk gezag allerlei discussies te beslechten. Wanneer we te maken krijgen met problemen die vóór het forum van de menselijke rede werkelijk bespreekbaar blijven, zo dat beide tegengestelde standpunten met redelijke argumenten worden verdedigd, kan een kerk, zich baserend op haar eigen leer-gezag niet als een arbiter van hogere rang de discussie beslechten.

In de Westerse landen ontstonden en bestaan er meningsverschillen inzake de concrete interpretatie van de mensenrechten, in verband met vredesvraagstukken, atoomenergie, sociale zekerheid, privacy, doodstraf enzovoort. Zolang partijen met redelijke argumenten tegengestelde meningen verdedigen kan en mag een kerk haar aan het geloof ontleende autoriteit niet willen inzetten om die discussies te beslechten. Wanneer iemand het sociaal beleid van een regering wil aanklagen, dan zal dit moeten gebeuren door het bedoelde beleid te analyseren en te

beoordelen met adequate argumenten. Op die manier wordt de discussie gesitueerd waar ze thuishoort en wordt er van het geloof geen misbruik gemaakt. Er wordt dan ook niet de valse schijn gewekt als zou het geloof een bron van informatie bieden waarover ongelovigen niet beschikken. Wanneer het geloof ten aanzien van dergelijke discussies iets te zeggen heeft, dan blijft haar inbreng zeer formeel alhoewel ook zeer belangrijk: het bevat de opdracht ook in de problemen van het profane vlak in waarheid en onpartijdigheid te strijden voor een rechtvaardige zaak. De concrete invulling van deze formele opdracht moet de mens met redelijke middelen uitmaken.

Stimulerende taak

De houding van de kerken zal er in concreto in bestaan om zonder aarzelen de bestaande en onbetwistbare onrechtssituaties aan te wijzen. Dit zal meestal moeten gebeuren zonder dat de kerken bekwaam zijn of zich competent mogen achten om de wegen aan te wijzen waarlangs de heersende wantoestanden kunnen worden gecorrigeerd. Maar ook al kunnen ze het werk van de nationale of de mondiale politiek niet naar zich toe trekken, dan zijn ze toch door hun godsgeloof zelf verplicht de zorg voor humaniteit, voor vrede en rechtvaardigheid in de wereld wakker te houden en de aandacht te vestigen op noodsituaties.

In de Oost-West verhoudingen zal de kerk met behoedzaamheid dienen op te treden. Zoals intussen algemeen bekend is, stammen de eerste verklaringen van de mensenrechten uit een Westerse mentaliteit en dragen ze de sporen van een uitgesproken individualisme. De marxistische landen hebben daar aanvankelijk een streng collectivisme tegenovergesteld. Alhoewel een zekere toenadering tussen beide systemen zich aftekent, blijven de accenten verschillend. De kerken zullen zich er voor moeten hoeden onge-nuanceerd voor één richting te opteren.

Zolang tegengestelde standpunten met redelijke argumenten worden verdedigd, kan de kerk niet als arbiter van hogere rang de discussie slechten.

Tenslotte zullen de kerken hun gelovigen moeten aansporen om zich met zorg voor waarheid en recht te begeven op het terrein van de profane problemen. Ze zullen bij alle volkeren de bereidheid moeten aanwakkeren om zich voor de realisatie van de mensenrechten in de wereld, desnoods met de vereiste zelfopoffering, in te zetten.

Hegel heeft in zijn tijd het ontstaan van de idee der mensenrechten – waarvan hij trouwens heel duidelijk de individualistische eenzijdigheid bekritiseerde – begroet als de grootste gebeurtenis in de geschiedenis. Op dit moment beleven we, althans op theoretisch vlak, de universele verspreiding van de idee der mensenrechten. Deze algemeen beleden idee geeft uitdrukking aan het ene levensbeschouwelijke grondbeginsel dat heel de wereld – helaas hoofdzakelijk nog met woorden – verenigt. De taak van de kerken kan en mag er niet in bestaan dit universele geloof te verdringen en zichzelf ervoor in de plaats te stellen. Die taak zal veeleer worden vervuld wanneer de kerken uit naam van het eigen geloof zich inzetten voor dat ene geloof dat de hele wereld kan verenigen.

Door de ernst waarmee de kerk zich inzet voor een algehele verdraagzaamheid (die niets uitsluit tenzij de onverdraagzaamheid) en een mondiale realisatie van de mensenrechten, zal ze haar eigen waarachtigheid het duidelijkst manifesteren.

De ernst waarmee het volstrecte respect voor elke mens – waar ook ter wereld – wordt gehuldigd, is wellicht een betere toegang tot de sfeer van de religie dan de omgekeerde richting. Er bestaat geen vrees voor – en het is zeker niet de stelling van dit artikel – dat de geloofswereld, door het aanvaarden van een universeel standpunt, de christelijke godsdienstige levensvisie, zou worden gemarginaliseerd. Het christendom zal zijn vitaliteit het best laten erkennen aan de stimulans die er van uitgaat om mee te werken aan de eenheid van de wereld die in de idee der mensenrechten besloten ligt.

Literatuur

- E.W. Böckenförde, *Staat-Gesellschaft-Kirche* (Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft, Teilband 15) Herder, Freiburg, 1982.
- J. Schwartländer (utg.), *Modernes Freiheitsethos und christlicher Glaube* Beiträge zur juristischen philosophischen und theologischen Bestimmung der Menschenrechte, Kaiser, Grünwald, München & Mainz, 1981.
- D.F. Scheltens, *Mens en mensenrechten*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1981.
- *Concordia 9* - Internationale Zeitschrift für Philosophie, Philosophie und Menschenrechte, 1986.
- M. Villey, 'Doctrine sociale et conception chrétienne de l'homme', *Actualité de la doctrine sociale de l'église* (Confédération des juristes Catholiques de France, Actes du Colloque 21-22-23 novembre 1980) 42-60.
- M. Villey, *Le droit et les droits de l'homme*, PUF, Coll. 'Questions', 1983.

